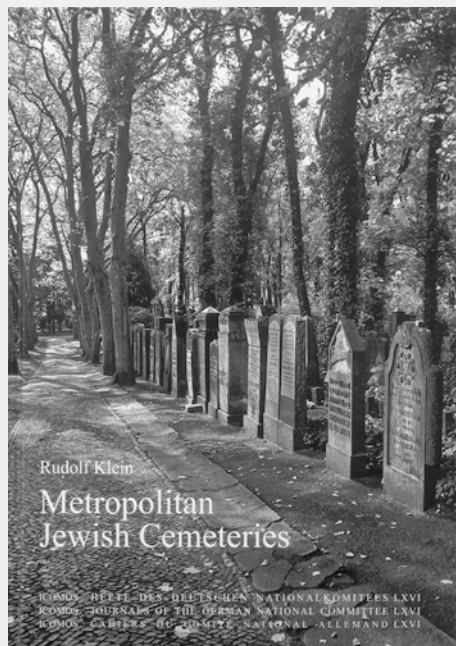

KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI ZSIDÓ TEMETŐK

KLEIN RUDOLF LEGÚJABB KÖTETÉRŐL

SZÖVEG TEXT: SZEGŐ GYÖRGY

Rudolf Klein: *Metropolitan Jewish Cemeteries in Central and Eastern Europe in the 19th and 20th Centuries. Comparative Study* ICOMOS Nationalkomitee der BRD, Landesdenkmalamt Berlin. I. kiadás, 2018

Klein Rudolf, a 455 oldalas reprezentatív teaurusz szerzője meggyőzően élt a műemléki világszervezet felkínálta lehetőséggel. Az ICOMOS német szervezete 49. „füzeteként” megjelent vaskos kötetnek volt ugyancsak tiszteletre méltó előzménye 2016-ban a *Witnesses of Emancipation* (Az emancipáció tanúi) és az új kötet címéhez hasonló alcímmel ellátott válogatása a térség zsidó temetőiről. Az a kötet is Klein saját fotóiból összeállított és rendszerbe foglalt munka volt ígérete a mostani, tulajdonképpen „bővített” kiadásnak. De most Klein, a korábbi zsinagóga-kutatásaihoz hasonlítható, nagy ívű elméleti szövegekkel is alátámasztotta a korábbi, csak fotográfiákra támaszkodó gyűjtését.

A szerző a nemzetközi szervezet – német szekciója egyúttal a kiadó is – által szervezett berlini konferencián adott elő. Miután megtartotta – a témában általam igen nagyra értékelt – előadásainak egyikét, az ICOMOS vezetőjének javaslatára Berlin főpolgármesterétől felkérést kapott a kelet-európai zsidó temetők fehér foltjainak felfedezésére is. A megbízás lehetővé tette Klein Rudolf számára, hogy bejárja az általa addig még fel nem térképezett, a tudományos rendszerezés hitelességéhez nélkülözhetetlen helyszíneket is.

A *Bevezető* tanulmánya a könyvek és a temetők párhuzamáról értekezik a zsidó vallás hagyományaiban. A Könyv Népe kifejezés is az írás kiemelt szerepét mutatja a zsidó tradícióban. A temetők és tartozékaik: a sírkövek formakincse, azok szövegei és tipográfiájuk, tradicionális szim-

bólumaik és a temetői növényzet verbális és képi dialógusban vannak. Klein szerint együtt, komplex szakrális tartalmakként értelmezhetők. A zsinagógák mellett a temetők a holokauszt előtti európai zsidó diaszpóra-lét másik szubsztanciális, tárgyi bizonyítékai. A zsidó tudományos vizsgálódás – a Jewish Studies – jobbára a térség emancipáció előtti zsidó temetőire fókuszált. Ennek az az oka, hogy a kutatók a 19. századi neológia és a felvilágosodás modernizációja által átítatott temetőket már túl kaotikusnak, asszimiláltaknak, hibridnek tartották.

A nem zsidó tudományos vizsgálódás, a művészet- és építészettörténet, a műemlékvédelem, a kultúrtörténet immár kinyílt a 19. századi zsidó temetők felé is. Klein szerint azonban a kutatás egyelőre túl parciális nézőpontokkal közelít a korszak emlékeihez. Könyve most interdiszciplináris megközelítésre vállalkozik, úttörő módon különös tekintettel a modern városi zsidó temetők kutatására, feldolgozására és értelmezésére. Nála nem a sírkövek állnak a fókuszban, hanem a temető egésze – sőt, a külső kapcsolódó tényezők is. A városi kontextus, a tájépitészeti karakterű kert, a hozzá tartozó társadalmi közeg és az ahhoz kapcsolódó problematikák (a nemek, a szegregáció, a rétegződés vallási és gazdasági szempontjai). A temető Klein Rudolf holisztikus látásmódja szerint mint tükör működik – a fent leírtak tükröződnek benne, valamint a zsidó diaszpóra bonyolult struktúrája és hierarchiája.

A könyv ezzel az átfogó szemlélettel képes az általánost is megragadni: mit is jelentettek a nagyvárosi (metropolitan) zsidó temetők az emancipáció időszakában, abban az optimizmussal telített aranykorban. Azt is szimbolizálták, hogy az egyenlőségre való törekvés reális ígéret volt, így paradox módon az elmúlás jelei a jövőt is hordozták. A temetők sír-építészetén keresztül identitást is építettek. (Lásd éppen a budapesti zsidó temetőket, ahol Lajta Béla és mások korszakalkotó művészeti formanyelvet alkottak. Nem csak a belvárosban, de kijebbn, a temetőkben is megtaláltak valami ígéretest.)

A *Pusztulás* fejezet arról beszél, hogy a felfoghatatlan emberi veszteségein túl részben a háborúk és a diktatúrák pusztításainak, részben a hanyagságnak és elhanyagolásnak lettek áldozatai a zsidóság békebeli temetői. Arról is beszámol, hogy a városok milyen különféle stratégiákat választottak a veszteség következményeivel való megküzdésre. Van, ahol „bekerítették” a területeket, vagy legalább a valamilyen szempontból fontosabb sírokat; és van, ahol a lerombolt, összeomlott sírkövek helyére „ál-sírköveket”, gyakran előregyártott, jelképes egyen-sírköveket állítottak. Ezek megemlékeznek arról, hogy „ott egy halott nyugszik”, „itt egy kő állt”, mint például a bécsi Zentralfriedhof legrégebbi zsidó temetőjében. A könyv első része általános kérdések tárgyalásával zárul: az európai nagyvárosi zsidó temetők története kapcsán beszél a történeti háttérrel – a zsidó egyenjogúsítás kontextusában –, és számba veszi a típusokat: ortodox/neológ, illetve építészeti és formai szimbólumaik szempontjai szerint.

A kötet második fele 21 kiválasztott temetőt mutat be ábécérendben, a Baltikumtól a Balkánon és Ausztrián keresztül egészen Oroszorszáig. A magyar olvasó számára egyre válságosabb sorsa miatt elsődlegesen fontos hely a Salgótarjáni úti zsidó temető – az egyik legszebb (lenne) Európában. Az 1980-as években Lugosi Lugo Lászlóval bejártuk a már

A SALGÓTARJÁNI ÚTI ZSIDÓ TEMETŐ. FOTÓ: KLEIN RUDOLF

zárt temetőt – ő végigfotózta akkor a Corvina kiadónál előkészületben lévő (végül csak 1996-ban a H&G Kiadó által megjelentetett) budapesti szecessziós építészeti könyvem témájához a legérzékletesebb, gyönyörű sírokat. A hely rendkívül elhanyagolt volt, a pusztulást egyszerre gyorsították az elvadult növényzet és az éppen ott „működő” garázdák. A kihívott rendőrség semmit nem tett. Az 1990-es években Gerle Jánossal kezdeményeztük, hogy az akkor már itt is aktív amerikai Getty Alapítvány segítségével rekonstruálják Lajta Béla éppen összeomlott, történeti jelentőségű Zsolnay-mozaikkupolás szertartásépületét. De minthogy akkor ez még nem volt műemlék, a tevékenységük nem terjedhetett ki erre. A mozaikkockák lassan szétfagytak, néhány év után a romok sirtre kerültek. A ház helyén a gondnok öreg fekete „Volga” gépkocsija parkolt...

A Salgótarjáni úti temetőről Klein könyvében az olvasható, hogy ma törvényileg védett a temető, és tervben van a felújítása. Hogy a „bezártsága” (ez évtizedekkel ezelőtt történt, akkor még ép volt minden, az építészeti karakterű sírboltok mai lepusztult állapotát látni felkavaró élmény) szavatolja az egész hitelességét és integritását. Idézem: „A temető egésze és 24 sírja műemléki törvény által védett, az ide eltemetett emberek jelentőségével összefüggésben.” Megértem, hogy a szerző elfogulatlansága lényeges szempont, és hogy ennek a terjedelme is a könyvbéli más metropoliszok temetőihez igazodik, de nincs rendben, ami itt nem történik. Annak ellenére sincs döntő lépés, hogy az állam a Nemzeti Örökség Intézet kezelésébe vonta ezt az unikális sírkertet. A „zárt állapot” közben valószínűen kizárta a helyet a nagy zsidó világszervezetek által a magyar zsidó temetőknek adott, gyakran látványos eredményt hozó segélyekből is – ezt nem tudom biztosan.

Lajta Béláról csak egy-két mondat szól Kleinnél: „az egyik leglátványosabb és legtermékenyebb magyar építész a zsidó temetőépítésznek, egyedileg tervezett sírokkal”. Az „egész” megért volna talán egy komolyabb önálló súlyú szerkezeti egységet, hogy a Klein által megfogalmazott interdiszciplináris olvasat, a zsidó temető „tükör” funkciója itt valóban mozgósító erőt kaphasson. Hogy kidomborodjon, milyen művészet- és építészettörténeti, kultúrtörténeti jelentősége volt és van ennek a temetőnek a századforduló és a ma Budapestjén.

A mai jelentőségről szólva mindenképpen fontos egy lehetőség érzékeltetése a témára fogékony nemzetközi térben: „Nincs messze a pár éve épült Sorsok Házától, ami Holokauszt Múzeumként a deportálásokra és a haláltáborokra összpontosít.” Most éppen új korszak nyílt ebben a

tipikusan mai, átpolitizált történetben, végre tervezik a Sorsok Háza kiállításával való megtöltését és megnyitását. Jó lenne, ha a Salgótarjáni úti zsidó temető megmenekülhetne az enyészettől, minden politikai megfontolás nélkül. Remélem, a nagyszabású könyvnek ez az idézett mondata szómágiaként csodát fog művelni. Szerintem van ugyanis összefüggés a két közeli objektum között. A zsidó temetők léte a Soá után önmagában kétféle értelmezést indukál. Az egyik a hagyományos, ősi kegyeleti hely, ráadásul gyakran a temetetlenül, jel nélkül elpusztított felfoghatatlan emberáldozat jelképes sírjait is befogadó mementő. A másik értelmezés mai: a boldog békeidők, az egykor sikeresen induló emancipációt kifejező kertje, a kegyeleti hagyományt művészi, plasztikai igényvel műtárggyá formáló síremlékekkel. Tehát – a fenti a budapesti részt érintő kritikám ellenére – van remény arra, hogy a könyv segélykiáltássá is lesz, több lehet, mint hiánypótló, komoly fotográfusi teljesítményként is megjelenő, értő kommentárokkal ellátott pazar album.

JEWISH CEMETERIES IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE ON THE VOLUME BY RUDOLF KLEIN

Rudolf Klein, the author of this representative 455-page thesaurus has used the option offered to him by ICOMOS in a convincing way: he was invited to explore the Jewish cemeteries in Eastern Europe by the organisation specialised in the protection of historic monuments. This commission allowed him to tour the locations he hadn't mapped before, but still necessary in order to give an authentically scientific systemization of the topic-related venues. Art and architectural history, the protection of historic buildings and cultural history have now opened up towards 19th-century Jewish cemeteries as well. According to Klein, however, research work approaches the relics of this period with rather partial viewpoints even today. His book takes on an interdisciplinary attitude, with a pioneering approach and with special regard to the research, process and interpretation of modern urban Jewish cemeteries. He does not focus on gravestones, but the entirety of the graveyards themselves, their urban contexts, the garden with a landscaped character, as well as the issues associated with them. As Rudolf Klein views them in his own holistic approach, cemeteries function much in the same way as mirrors.